

## De Bibliothèque Impartiale (1750-1758)

# Geleerdentijdschrift en boekhandelstijdschrift<sup>1</sup>

RIETJE VAN VLIET

Eind zeventiende en in de eerste helft van de achttiende eeuw verschenen er legio 'bibliotheken': platforms voor geleerden die er hun nieuwste ideeën ventileerden over welke tak van wetenschap dan ook, doorgaans naar aanleiding van zojuist verschenen publicaties.<sup>2</sup> De bibliotheken, of boekzalen, zijn een goede bron gebleken voor de begrips- en cultuurgeschiedenis. Terecht worden ze bestudeerd om een beeld te krijgen van het intellectuele leven in het West-Europa van de zeventiende en achttiende eeuw. Vanuit boekhistorisch oogpunt echter is het interessant te weten te komen om welke reden dergelijke tijdschriften werden uitgegeven, hoe ze tot stand kwamen en waarom ze al dan niet succesvol bleken. In dit artikel wordt een van die geleerdenbladen in ogenschouw genomen, de *Bibliothèque Impartiale*, waarbij de twee actoren, uitgever en hoofdredacteur-schrijver, centraal staan. Een van de belangrijkste vragen daarbij is in hoeverre de laatste in staat was zijn autonomie te bewaren en zijn ideeën omtrent een geleerdentijdschrift ten uitvoer te brengen. Of was de invloed van de uitgever dermate groot dat deze uit economische motieven het blad ook voor andere doeleinden kon aanwenden? Zou dat het geval zijn, dan moet het blad ook de kenmerken van een boekhandelstijdschrift hebben en kan het tevens als een verkoopinstrument gezien worden. Een periodiek waarmee de boekverkoop zijn band met de klant wilde verstevigen.

Dankzij de overgeleverde correspondentie van uitgever Elie Luzac met de auteur, Samuel Formey, blijkt het mogelijk de relatie tussen schrijver en uitgever te reconstrueren. Opvallend is dat die niet beantwoordt aan het gangbare cliché van de arme, van creativiteit overlopende auteur versus de rijke, conservatieve koopman-uitgever die slechts op winstbejag uit is.<sup>3</sup> Integendeel. Op grond van de indrukwekkende lijst zelfstandige publicaties van Formey en zijn talloze bijdragen aan diverse tijdschriften, is het in beginsel mogelijk zijn jaarinkomen vast te stellen, te meer daar de Luzac-Formey correspondentie gegevens bevat over het honorarium van de laatste voor zijn bijdragen aan de *Bibliothèque Impartiale* en andere publicaties. Hoewel dit artikel niet verder ingaat op de inkomenspositie van Formey, is het gerechtvaardigd te veronderstellen dat de schrijver bepaald niet in armoede leefde. De uitgever verkeerde evenmin in kommervolle omstandigheden, maar wanneer de kostprijs van de *Bibliothèque Impartiale* tegen de verkoopprijs wordt afgezet, wordt duidelijk dat in dit geval het beeld van de uitgever als uitbuiters en profiteur bijgesteld moet worden. De kosten bleken zo omvangrijk dat er zelfs nadat de oplage werd verhoogd, van enige winst geen sprake was. En hoewel Elie Luzac niet van idealistische motieven was gespeend, was het voor hem als uitgever van belang niet op het tijdschrift te hoeven toeleggen. Toen de maat vol was, werd het blad dan ook terstond beëindigd.

Nadat er eerst een karakterisering van de *Bibliothèque Impartiale* is gegeven, waarbij een drietal polemieken met betrekking tot het blad aan de orde komt, volgen enkele korte schetsen van Elie Luzac en zijn aanvankelijke compagnon Johan Luzac, en Samuel Formey. Laatstgenoemde blijkt overigens reeds na een jaar niet meer als enige bijdragen te leveren aan het blad. Daarna wordt de relatie auteur-uitgever nader uitgewerkt aan de hand van de briefwisseling tussen beiden. Op grond van de afspraken betreffende het honorarium en de materiële kosten zoals Luzac die voor een vergelijkbaar

<sup>1</sup> Met dank aan André Hanou, die een eerdere versie van dit artikel van kritisch commentaar heeft voorzien.

<sup>2</sup> Een 'bibliotheek' is "un livre qui parle indifféremment de toutes sortes d'Auteurs & d'écrits sur différents matières [...] & port[e] son jugement sur chacun", aldus de auteurs van de *Dictionnaire de Trévoux*. Geciteerd naar B. Lagarrigue (Lagarrigue 1993), *Un temple de la culture européenne (1728-1753). L'histoire externe de la Bibliothèque Raisonnée des Ouvrages des Savants de l'Europe*, diss. Nijmegen (Nijmegen, 1993) 168.

<sup>3</sup> S. Unseld, *Der Autor und sein Verleger. Vorlesungen in Mainz und Austin* (Frankfurt am Main, 1978) 11. Vgl. de tekening 'Der Buchhändler und Romandichter' van Johann Rud. Schellenberg (1781) waarop de weldoorvoede Berlijnse boekverkoop Friedrich Nicolai staat afgebeeld met een pover geklede romanschrijver; afgedrukt op het omslag van de Nicolai-tentoonstellingscatalogus *Friedrich Nicolai. Leben und Werk. Ausstellung zum 250. Geburtstag 7. Dezember 1983 bis 4. Februar 1984* (Berlijn, 1984). Ausstellungskataloge 21.

werk heeft berekend, is het mogelijk de kostprijs van het blad te reconstrueren en die naast de verkoopprijs te leggen. De investeringen blijken van dien aard dat duidelijk wordt dat het Luzac niet alleen om financieel gewin te doen was, maar dat hij het ook als een boekhandelstijdschrift, een 'advertentieblad' gezien moet hebben. Om die reden ook bemoeide hij zich van begin af aan met de inhoud ervan, ondanks gemaakte afspraken over de autonomie van Formey als schrijver-redacteur.

### Onpartijdig

De *Bibliothèque Impartiale* verscheen iedere twee maanden van januari 1750 tot en met december 1758. De artikelen bestreken een breed scala aan onderwerpen. In de eerste vijf jaargangen was 30 procent van de artikelen gewijd aan letterkunde (klassieke en modern), 27 procent aan wetenschappelijke publicaties, 15 procent aan godsdienstige studies en tractaten, 12 procent aan geschiedkundige werken, 8 procent aan filosofie, logica en moraal, en 8 procent aan overige studies, waaronder rechten, politiek, geografie en handel.<sup>4</sup> Auteurs die besproken werden, waren onder anderen Buffon, Trublet, Quirini, Jean-Baptiste Rousseau, Sulzer, Montesquieu, Tiphaigne de la Roche, Maupertuis, Albrecht von Haller, Toussaint, Diderot, Jean-Jacques Rousseau, Coyer, Fontenelle, Leibniz, Mably, Vervey, Voltaire.<sup>5</sup>

Dankzij een blad als de *Bibliothèque Impartiale* kon de internationale wetenschappelijke wereld zich op de hoogte stellen van verschillende onderzoeksresultaten en zonodig mee discussiëren over actuele kwesties. Ook werken die oorspronkelijk in een andere taal waren verschenen dan in het Frans, werden in de eerste tien delen besproken: van de 215 besprekingen betroffen er 12 werken in het Latijn, 19 vertalingen uit het Engels, 7 uit het Duits, 1 uit het Spaans, 1 uit het Italiaans, 1 uit het Zweeds, en 3 uit het Nederlands.<sup>6</sup>

In het voorwoord van de *Bibliothèque Impartiale* werd een politiek 'statement' afgelegd ter verklaring van de naam van het blad: onafhankelijk en onpartijdig. Dat wil zeggen dat alle werken gerecenseerd zouden worden die de auteur wenste te bespreken, ongeacht hun religieuze en politieke kleur.

Nous voulons parler de tous les Ouvrages qui tomberont entre nos mains avec une exacte impartialité, & sans rien donner à ces motifs étrangers & accessoires, qui ont dicté tant d'Extraits & de Jugemens. Mais, comme la Liberté que nous voulons prendre, a pour barrières sacrées la Religion, les Loix reçues dans tout Etat bien policé, & les bienséances établies, nous espérons qu'elle n'entraînera jamais aucun inconvénient désagréable. Le seul risque que nous courons, c'est d'essuyer quelque accès de mauvaise humeur de la part de ces Auteurs qui ne sauroient souffrir la Critique, & qui voudroient qu'on eût toujours pour eux l'encensoir à la main.<sup>7</sup>

Ondanks de stof die het blad heeft doen opwaaien, hebben Luzac en Formey deze redactieformule redelijk gestand gedaan. Het tijdschrift participeerde met ingezonden brieven in polemieken die in andere tijdschriften woedden en lokte met zijn artikelen ingezonden brieven uit en zelfs een geagiteerde reactie van de kerkenraad van de Waalse Kerk te Amsterdam.

Voltaire, die dankzij zijn verblijf aan het hof van Frederik de Grote in Potsdam begin jaren vijftig de Berlijnse academiesecretaris Formey gekend moet hebben en van wie bekend is dat hij journalisten kliederaars vond, was een van die briefschrijvers.<sup>8</sup> Aanleiding was Formeys bespreking van de *Lettres de Rousseau sur différents sujets* door Louis Racine, in de eerste aflevering van de *Bibliothèque Impartiale*. Reeds in de volgende aflevering volgde een reactie: Formey werd in een ingezonden, anonieme brief verweten zijn oordeel over Rousseau te hebben laten beïnvloeden door Racine en in augustus van datzelfde jaar sprak een Brusselse correspondent zelfs zijn vermoeden uit dat Formey het hele boek niet onder ogen heeft gehad! Ook Voltaire bemoeide zich met deze kwestie en wees For-

<sup>4</sup> J. Marx (Marx 1972), 'La Bibliothèque Impartiale: étude de contenu (janvier 1750-juin 1754)', in: M. Couperus, ed., *L'étude des périodiques anciens. Colloque d'Utrecht* (Parijs, 1972) 91. Marx komt op andere percentages; niet duidelijk is hoe hij die berekend heeft.

<sup>5</sup> Jean Sgard, red., *Dictionnaire des Journaux 1600-1789* (Parijs/Oxford, 1991) in voce.

<sup>6</sup> Marx 1972 (n. 4), *Op. cit.*, 97.

<sup>7</sup> *Bibl. Imp.* I (jan-feb 1750), voorwoord.

<sup>8</sup> De volgende informatie ontleen ik aan J. Marx (Marx 1969), 'Une liaison dangereuse au XVIII<sup>e</sup> siècle: Voltaire et Jean-Henri Samuel Formey', in: *Neophilologus* 53 (1969) 138-146. Zijn 'Besterman'-verwijzingen naar de brieven van Voltaire komen niet overeen met die uit W.H. Barber, e.a., red., *Les Oeuvres complètes de Voltaire* (Genève, 19...).

meijer in een persoonlijke brief valselijk op dat diens ongelimiteerde bewondering voor Rousseau een onpartijdig oordeel in de weg had gestaan.

Het jaar daarop, in 1752, was Voltaires aanval mogelijk nog vileiner. Formey had Voltaire gevraagd *L'Eloge historique de Madame du Châtelet* toe te sturen, hetgeen gebeurde. Deze markiezin, overleden in 1750, was befaamd om haar amoreuze verhoudingen met de markies van Guebriant en de dichter Saint-Lambert. In de *Bibliothèque Impartiale* werd in de eerste aflevering van 1752 reeds een bespreking van dit werk opgenomen. Helaas voor Formey: met een storende zetfout in de tekst. Direct na verschijnen van dit nummer klom Voltaire in de pen: u hebt van deze dame geschreven dat "elle se livrait au plus grand nombre", in plaats van "au plus grand monde", hetgeen een groot verschil is! Wilt u het corrigeren in uw bibliotheek, die kennelijk zo onpartijdig niet meer is als de naam doet geloven...<sup>9</sup> Nog venijniger was Voltaire in zijn brieven naar Formey waarin hij reageerde op diens beschuldiging in de *Bibliothèque Impartiale* als zou hij, Voltaire, zich aan plagiaat bezondigd hebben.<sup>10</sup> Formey kon zich nauwelijks verweren, zelfs niet in de *Bibliothèque Impartiale*, waarin alle ingezonden brieven omwille van de onpartijdigheid werden gepubliceerd. Het was dan ook te verwachten dat er een brief van Voltaire zou arriveren.<sup>11</sup> Pas medio 1753, nadat Voltaire en Formey hun pennen hadden geslepen om een woordenwisseling aan te gaan over de *Lettres de Mylord Bolingbroke sur le véritable usage de la retraite et de l'étude*, werd hun gebekvecht in de *Bibliothèque Impartiale* gestaakt.<sup>12</sup>

De kerkenraad van de Waalse Kerk te Amsterdam had ernstiger problemen met wat er in het blad verscheen. Zo ernstig zelfs dat hij probeerde via zijn Leidse zustergemeente pressie uit te oefenen op Luzac om een artikel over *Instructions chrétiennes* van de Geneefse predikant en hoogleraar theologie Jacques Vernet in de *Bibliothèque Impartiale* te rectificeren en de naam van de auteur ervan openbaar te maken. Het werk druiste naar de mening van de kerkenraad in tegen de stellingen die door de Dordtse synode waren vastgesteld.<sup>13</sup> Op 15 juli 1755, vlak voordat Luzac op 21 juli 1755 opnieuw gekozen werd tot diaken van de Waalse kerk te Leiden, stelde de Amsterdamse kerkenraad naar aanleiding van het gewraakte artikel een verzoekschrift op, gericht aan zijn Leidse geloofsbroeders: of de Leidenaars Elie Luzac tot de orde wilden roepen en hem dwingen een en ander recht te zetten. Mocht hij deze eisen niet inwilligen, zo dreigden de brievenverzenders verwijzend naar de censuurmaatregelen die hem hadden getroffen bij zijn uitgave van het verguisde, want materialistische *L'Homme machine* van La Mettrie, dan zouden zij de hulp inroepen van de autoriteiten wier straffe hand Luzac al eens eerder had gevoeld. Hij was het namelijk die het vanaf 1747 had aangedurfd dit werk op de markt te brengen, wat hem door overheid en kerk niet in dank was afgenomen. Inbeslagname en boekverbranding waren hem ten deel gevallen.<sup>14</sup> Omdat de Leidenaars met het verzoek van de Amsterdammers in hun maag zaten, probeerden zij zich afzijdig te houden. Hun Amsterdamse broeders moesten zich rechtstreeks tot Luzac wenden, schreven ze op 21 juli. Twee weken nadien, op 3 augustus, werd er opnieuw een brief bij de Leidse kerkenraad bezorgd: Elie Luzac diende dringend tot de orde geroepen te worden!

Aangezien de Leidenaars zich steeds meer in het nauw gedreven voelden, besloten ze de uitgever voor de kerkenraad te dagen. Dat gebeurde op 6 augustus. Allereerst vroeg Luzac aan de kerkenraad hoe men zelf over de zaak dacht. Het is iets tussen u en de Amsterdamse kerkenraad, kreeg hij ontwijkend ten antwoord. Vervolgens vroeg hij om afschriften van de correspondentie tussen Amsterdam en Leiden, maar nadat hem dat werd geweigerd, verklaarde hij met zo'n halfslachtige houding absoluut geen genoegen te nemen. Daarop verliet hij de vergadering. Op 18 augustus blijkt Luzac om de lieve vrede te hebben toegegeven. Hij vroeg zijn kerkenraad toestemming de Amsterdammers zelf

<sup>9</sup> "Je vous demande en grâce de réparer cette faute dans votre autre journal, & de vouloir bien la corriger à la main dans votre bibliothèque qui cesserait d'être impartiale, si une pareille méprise favorisait les mauvaises plaisanteries de ceux qui respectent peu les sciences & les dames." Besterman D4846, brief Voltaire aan Formey d.d. 21-3-[1752].

<sup>10</sup> Besterman D4887 en D4888, brieven van Voltaire aan Formey d.d. 8-5-[1752] en [9/10-5-1752].

<sup>11</sup> *Bibl. Imp.* V (jan-juni 1752) 447-450. Het voert te ver in dit kader uitgebreid in te gaan op verdere kritiek van Voltaire op Formey c.q. de *Bibl. Imp.* Zie hiervoor Marx 1969 (n. 8).

<sup>12</sup> Formey verweet Bolingbroke, door wie Voltaire zich had laten inspireren, een te ver doorgeschoten ongelooft en wantrouwen ten opzichte van de bijbelse, profane en antieke geschiedschrijving. Daarop volgde er een pamflettenstrijd waaraan — uiteraard — ook Voltaire deelnam: *Défense de Mylord Bolingbroke par M. de Voltaire* (Den Haag, 1753).

<sup>13</sup> *Bibl. Imp.* XI (januari-juni 1755), 438 ff. Over Vernet als medewerker van de *Bibliothèque Raisonnée*: Lagarrigue 1993 (n. 2) 146-148.

<sup>14</sup> Gemeentearchief Leiden (GAL), *Kerkeraadsacta Waalse Gemeente 1740-1765*, inv.nr 46, 89-91. GAL, Oud-Rechterlijk Archief, *Notulenboek schout en schepenen 1745-1754*, inv.nr 150-8, 102. T. Jongenelen, *Van smaadt tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794* (Amsterdam, 1998) 1, nr 3.

op de hoogte te brengen van zijn besluit hun verzoek in te willigen, maar dan wel nadrukkelijk uit consideratie met de Leidse kerkenraad. Deze hoefde er niet lang over na te denken: Luzac mocht in dezen zelf de pen ter hand nemen.<sup>15</sup>

Een andere kwestie betrof de *Nederlandsche Spectator*, uitgegeven in Leiden bij Pieter van der Eyk. Dit blad kreeg er van de *Bibliothèque Impartiale* flink van langs, vermoedelijk door Luzac zelf. Het wekelijkse blaadje is het alleen waard om gedrukt te worden, schreef hij, "om het oneindig verschil tusschen de Schryvers van deezen Spectator en de Addisons, Steels, en V. Effens, te vereeuwigen." Het blad is saai: "Men zou zeggen dat men eenen Dorp-Paap hoorde, bezig met aan eene sluimerende gemeente de zedekunde koeltjes te preediken."<sup>16</sup> Hetzelfde jaar nog kreeg de *Nederlandsche Spectator* het opnieuw te verduren en weer waren het de stilistische kwaliteiten van de auteur die onder vuur lagen, naast de moraliserende manier waarop de waarheid geweld werd aangedaan.<sup>17</sup> De aanvallen bleven echter niet onbeantwoord. De auteur van de bekritiseerde stukken en diens vrienden waren kennelijk dusdanig gebelgd dat zij reeds het volgende jaar het pamflet *Bekendmaking van Heer Marten van Roshem tegen de Bibliothèque Impartiale* het licht deden zien.<sup>18</sup> Scheldwoorden zijn hem niet bespaard gebleven, constateerde Elie Luzac in de hiervoor aangehaalde aflevering van de *Nederlandsche Letter-Courant*. En terecht, want in het anonieme pamflet werden niet zozeer de argumenten van Luzac weerlegd, als wel werd de auteur van de *Bibliothèque Impartiale*, voor het gemak vereenzelvigd met de uitgever, met het ene ad hominem argument na het andere om de oren geslagen. Het heeft geen zin, merkte de zogenoemde Marten van Roshem op, met Luzac in discussie te treden omdat al zijn aantijgingen in de *Bibliothèque Impartiale* doordrenkt zijn van "verscheide Wolfiaansche Syllogismen". Bovendien is het ongepast wanneer uitgevers die in compagnie titels uitgeven, elkaars werk in de pers afkraken. Verder getuigt de aanval van Luzac op de *Spectator* van zinloos woordgeweld, waarbij er voor de auteur-uitgever, die overigens volgens de pamflettist als baatzuchtig te boek staat, geen enkel financieel gewin is te behalen. De scheldkanonnade werd vervolgd met opmerkingen over Luzacs ideeën over de staatsvorm, waarbij de pamfletschrijver zich afvroeg of Luzac, als gebrekkig Nederlands sprekende buitenlander, wel in staat was de Nederlandse staatsvorm in ogenschouw te nemen. Het voert te ver om in dit artikel op deze beschuldiging nader in te gaan, maar duidelijk is wel dat hier gerefereerd wordt aan Luzacs traditionalistische politieke ideeën met betrekking tot de positie en betekenis van het stadhoudersschap. Die waren reeds in 1754 en 1757 tot uiting gekomen in de pennenstrijd naar aanleiding van Jan Wagenaars waarderende bespreking van het staatkundige beleid van raadpensionaris Johan de Witt.<sup>19</sup>

Interessant is het te weten wie er achter de naam 'Marten van Roshem' schuilging. Was het de Leidenaar Theodoor van Snakenburg, van wie bekend is dat hij zijn medewerking verleende aan de *Nederlandsche Spectator*? Het is zeer wel mogelijk, omdat de auteur van het schotschrift er blijk van gaf Elie Luzac zo goed te kennen, dat hij welhaast Leidenaar geweest móet zijn. Van Snakenburg woonde vanaf 1741 net als Luzac op het Steenschuur.<sup>20</sup> Maar de felle uitval naar Luzacs vermeend foutieve opvattingen over de staat doen een andere schrijver vermoeden. Daarvoor pleit ook het pseudoniem Marten van Rossum (1478-1555), legeraanvoerder van de hertog van Gelre en om zijn plundertochten de geschiedenis in gegaan als de Gelderse Atilla. Dat werd immers ook gebruikt door Wage-

<sup>15</sup> GAL, *Kerkeraadsacta Waalse Gemeente 1740-1765*, inv.nr 46, 220 ff.

<sup>16</sup> *Bibl. Imp.* XVII (maart-april 1758) 286, is een reactie op de *Nederlandsche Spectator* nr 243. De Nederlandse vertaling van de citaten is ontleend aan de *Nederlandsche Letter-Courant* I (27-2-1759).

<sup>17</sup> *Bibl. Imp.* XVII (nov-dec 1758) is een reactie op de *Nederlandsche Spectator* nr 258.

<sup>18</sup> *Bekendmaking van Heer Marten van Roshem, Ridder, wegens eenige dwaaze en valsche Aanmerkingen over den Nederlandschen Spectator, in de zoogenaamde Bibliothèque Impartiale* (s.l.s.d. [1759]) (UBL 1171 G 20:2).

<sup>19</sup> De meest recente publicatie over deze pennenstrijd is: L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie*, Hollandse Historische Reeks 27 (Den Haag, 1996) passim. Elie Luzac participeerde in de Witten-oorlog met een tweetal pamfletten.

<sup>20</sup> Deze Leidse jurist (1695-1750) stond bekend om zijn gelegenheidsgedichten. Boezemvriend van Justus van Effen, medewerker aan de *Hollandsche Spectator*, orangist, tevens de opdrachtgever van de beroemde NELRI-reeks van Cornelis Troost. P.J. Buijnsters, *Justus van Effen, 1684-1735. Leven en werk* (Utrecht, 1992) 194-196. F. Grijzenhout, *Cornelis Troost, Palet Serie* (Bloemendaal, 1993) 44 ff. Over het auteurschap: W.J.B. Pienaar, *English influences in Dutch literature and Justus van Effen as intermediary. An aspect of eighteenth century achievement* (Cambridge, 1929) 182.

naar, in zijn pamfletten in de zogenaamde De Witten-oorlog uit die jaren.<sup>21</sup> Doch heel goed mogelijk is ook dat heel iemand anders zich dit pseudoniem heeft aangemeten. Iemand wiens identiteit nog niet achterhaald is.

Ook Elie Luzac verkeerde in twijfel over de identiteit van Marten van Roshem in dit pamflet. In zijn reactie, *Bericht van Elie Luzac jr. [...]*, vergeleek hij de Bekendmaking van heer Marten van Roshem met de andere twee geschriften die tegen hem geschreven waren en waarin dezelfde schuilnaam werd gebruikt. Hij concludeerde dat er vermoedelijk een "andere Bazuin-vlechter met den naam van V. Roshem komt spelen, om zyne geestige Bekendmaking met dien schriknaam op te pronken."<sup>22</sup> Behalve dat hij de aantijgingen van zijn opponent weerlegde, gaf hij adviezen over hoe om te gaan met kritiek, waarbij hij voor de goede verstaander suggesties deed hoe een tijdschrift als de *Nederlandsche Spectator*, maar ook de *Bibliothèque Impartiale*, kon deelnemen aan (internationale) polemieken. Geen scheldpartijen, adviseerde Luzac, maar een eerlijke en openbare discussie op basis van redelijke argumenten:

Dus, om hier eenige voorbeelden by te brengen, heeft de Heer Bouguer, aangetast zynde in de Bibliothèque Impartiale, dit beantwoord met een stukje, dat 'er desgelyks in geplaatst is: dus zyn 'er verscheidene stukken over den beruchten Dichter Rousseau, voor en tegen, in de Bibliothèque Imp. te vinden: dus is men te werk gegaan omtrent het bekende Artysel van Genève &c. Dus heeft de Heer Formey, met wien ik eene byzondere vriendschap onderhoude, zich niet gebelgt over 't geen tegen hem in de Biblioth. Imp. gezet, en vry sterker is, dat 't geen tegen hem in den Spectator is gezegt; maar zich vergenoegt met 'er in de Bibl. Germ. op te antwoorden. Zelve scherp aangetast in de Bibliothèque Germanique en in de Bibliothèque des Sciences, heb ik 'er den Boekverkoopers verwyrt over gedaan? Ik zoude my geschaamt hebben. In dezelfde Boekzaalen heb ik myne verdediging geplaatst [...]<sup>23</sup>

### De uitgevers Johan en Elie Luzac

De *Bibliothèque Impartiale* werd aanvankelijk uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de oudere Johan Luzac (1702-1783) en zijn neef Elie Luzac (1721-1796). Bij deze oom Johan Luzac had Elie indertijd het vak geleerd,<sup>24</sup> totdat hij op 3 september 1742 voor de opzieners der auctiën en boeknering verscheen met het verzoek om als vrijmeester boekverkoper te worden ingeschreven. Een maand later, op 1 oktober van hetzelfde jaar, verscheen hij opnieuw voor de opzieners van het boekverkoopersgilde, deze keer met het verzoek om als vrijmeester boekdrukker te worden ingeschreven. Ook daarvoor had Elie volgens verklaring van zijn oom Johan voldoende leerjaren doorlopen.<sup>25</sup> Hij woonde op dat moment met inwonende personen en een meid op het Steenshuur, hoek Boomgaardsteeg,<sup>26</sup> maar reeds het jaar daarop, na zijn huwelijk met Augustine Ernestine Treu uit Altona, betrok hij het pand Rapenburg 63, omtrent de Doelensteeg, dat hij voor 310 gulden per jaar huurde van de Nederduits Hervormde Diaconie. Hij zou er tot 1767 blijven wonen.<sup>27</sup> Reeds op 5 november 1742 nam hij zijn eerste knechten in dienst voor de drukkerij.<sup>28</sup> Hoewel hij zich als zelfstandig boekverkoper had gevestigd, werd de samenwerking met zijn oom Johan Luzac voorlopig gecontinueerd.

<sup>21</sup> Wessels (n. 19) noemt de *Bekendmaking van Heer Marten van Roshem* niet; wel noemt hij Wagenaars *Lofbazuyn, gevlogten om het hoofd van den hoog-gebooren, wydberoemden Heer en Meester den doorluchtigen Samensteller van het nooitvolprezen Boek, met regt genaamd Zedige beproeving van de voorgestelde Karakters van Jan de Witt* (s.l.s.d. [1757]); en *Marten van Roshem's Tweede Lofbazuyn, gevlogten om het hoofd der beroemde Heeren C.L. [Lonius, Claus van Laar] Schryver van het Gepast Antwoord, en A.v.K., Schryver van de Zugt van en het Oordeel over den Raadpensionaris J. de Witt* [Elie Luzac]. *Met aantekeningen van verscheiden Geleerden opgehelderd en bevestigd — Nobile par Fratrum* (s.l.s.d. [1757]).

<sup>22</sup> *Bericht van Elie Luzac Jr op een geschrift, uitgestrooid onder den tytel van Bekendmaking van heer Marten van Roshem, Waar in eenige Aanmerkingen op den Nederlandschen Spectator vervat zyn* (Leiden, Elie Luzac fils, 1759) 3, 12, 45 (UBL 1171 G 20:3). Pamflet niet vermeld bij Wessels (n. 19).

<sup>23</sup> *Bericht van Elie Luzac Jr op een geschrift [...]* (n. 22), 13-14.

<sup>24</sup> Op 5-12-1735 werd Elie Luzac ingeschreven als leerling bij zijn oom Johan Luzac. GAL, Gildenarchief Boekverkoopers, *Register der leeden met derzelver aangegevee knegten en leerlingen (1735-1811)*, inv.nr. 83, dl. II, f. 36<sup>r</sup>.

<sup>25</sup> GAL, Gildenarchief Boekverkoopers, *Register van de meesterknechts en de leerjongens der Boek-nering enz. (1653-1786)*, inv.nr. 83, dl. I, f. 19<sup>v</sup>.

<sup>26</sup> GAL, Belastingcohier 1749; Bon Wolhuis nr. 62.

<sup>27</sup> Th. H. Lunsingh Scheurleer, e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel VIa (Leiden, 1992) 244, 245 en 261.

<sup>28</sup> GAL, Gildenarchief Boekverkoopers, *Register der leeden met derzelver aangegevee knegten en leerlingen (1735-1811)*, inv.nr. 83, dl. II, f. 51<sup>r</sup>.

Nog in 1748 gaven zij een gezamenlijke assortimentscatalogus uit van boeken, prenten, tekeningen en penningen.<sup>29</sup>

Voor de buitenwereld was het in de eerste jaren van zijn zelfstandig ondernemerschap verwarrend dat er verschillende Luzacs in Leiden in de boekenbranche werkzaam waren. Bij onvolledige adressering werd de post nog wel eens door elkaar gehaald, wat voor afzender en geadresseerde tot een hoop ongemakken kon leiden aangezien de Luzacs onafhankelijk van elkaar opereerden.<sup>30</sup> Zelfs Samuel Formey, in 1750 toch wel bekend met de familie Luzac dankzij zijn correspondentie met Elie en zijn werkzaamheden voor de *Bibliothèque Impartiale*, raakte nog wel eens in verwarring. In het geleerden-tijdschrift *Nouvelle Bibliothèque Germanique*, waaraan hij eveneens regelmatig bijdragen leverde,<sup>31</sup> had Formey een essay geschreven over *L'Homme Machine*. Formey had in zijn artikel echter niet de naam van Elie genoemd, maar die van zijn oom Etienne Luzac (1706-1787), op dat moment redacteur en uitgever van de *Gazette de Leyde*. Etienne moest echter niets hebben van de in zijn ogen vrijgevochten ideeën van zijn neef.<sup>32</sup>

De compagnon van Elie in de uitgave van de *Bibliothèque Impartiale*, Johan Luzac, was de oudste zoon uit het tweede huwelijk van Elies grootvader, en halfbroer van Elies vader. Hij was getrouwd met Anna Hillegonda Valckenaer, van wie hij zes kinderen kreeg, onder wie Marguerite Emilie, die in 1775 in het huwelijk zou treden met de rabiote patriotse journalist uit Delft, Wybo Fijnje, en Jean Luzac, rechtsgeleerde, patriot, en vanaf 1772 redacteur-uitgever van de *Gazette de Leyde*. Johan Luzac was net als zijn neef actief lid van de Waalse kerk te Leiden.<sup>33</sup> Hij was in Leiden als boekverkoper werkzaam gedurende de jaren 1731-1770.<sup>34</sup> Zijn fonds omvatte meer klassieke werken en minder titels van verlichte geleerden dan dat bij zijn neef het geval was.

Op het moment dat Johan en Elie Luzac met hun gezamenlijke onderneming, de *Bibliothèque Impartiale*, begonnen, was hun relatie nog goed. Nog in 1749 stond Johan samen met de vader van Elie borg voor de schuldbekentenis van Elie junior ten bedrage van 1347 gulden en 5 stuivers, wegens aanschaf van een partij boeken op de publieke veiling van de Leidse boekverkoper Johan Arnold Lange-rak, die van 17 tot 22 maart duurde.<sup>35</sup> De startende boekverkoper had klaarblijkelijk niet voldoende middelen om de rekening direct na aanschaf te kunnen voldoen. Om dezelfde reden vermoedelijk zal hij bij zijn oom Johan hebben aangeklopt om samen met hem met de *Bibliothèque Impartiale* te beginnen. Daarnaast vraagt het uitgeven van een periodiek niet alleen van de auteur maar ook van de uitgever om een hoge mate van stiptheid, waaraan iemand als Elie Luzac, die geregeld in het buitenland verkeerde,<sup>36</sup> zonder een betrouwbare bedrijfsleider of compagnon niet kon voldoen. En aangezien Johan Luzac tamelijk sedentair was, moest Elie ook om die reden hem een geschikte kandidaat vinden om samen de schouders te zetten onder de onderneming.

De samenwerking tussen Johan en Elie Luzac was echter van betrekkelijk korte duur. Aan het einde van de eerste jaargang besloot Elie in zijn eentje het blad voort te zetten en zette hij Johan uit de on-

<sup>29</sup> *Catalogue des livres en blanc* (Leiden, Elie Luzac fils en Jean Luzac [1748]) (Amsterdam, Toonkunst Bibliotheek, 206 F 46:5). *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic 1599-1800*. Leiden IDC, microfiche 1650-1651, catalogus nr 976.

<sup>30</sup> Amsterdam, Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (UBA-BVKB) BRe 2-7, brief Elie Luzac aan Marc Michel Rey Leiden d.d. 17-10-1747.

<sup>31</sup> Over de betrokkenheid van Formey bij de *Nouvelle Bibliothèque Germanique*: zie R. Kersten, *J.H.S. Formey als Herausgeber der Nouvelle Bibliothèque Germanique. Ein hugenottisches Zeitschriftenprojekt zwischen Berlin, der Schweiz und den Niederlanden* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Freie Universität Berlin en Universiteit van Amsterdam, 1993).

<sup>32</sup> Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz (SBPK), collectie Formey, brief Johan Luzac aan Formey d.d. 28-8-1750. Over de *Gazette de Leyde*: J.D. Popkin, *News and Politics in the age of revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca/Londen, 1989).

<sup>33</sup> GAL, *Kerkeraadsacta Waalse gemeente (1740-1765)*, inv. nr. 46. Zijn naam wordt tot 1759 diverse malen als diaken genoemd.

<sup>34</sup> J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800*. [...] (Nieuwkoop, 1989) 116.

<sup>35</sup> GAL, Gildenarchief Boekverkopers, *Rekesten van auctiën*, inv.nr. 112. GAL, Notarieel Archief, Johannes Klinkenberg, inv.nr. 2101, f. 172 (20-8-1749).

<sup>36</sup> Hij was herhaaldelijk aanwezig op de Michaelis-Messe in Leipzig (1754-1761, 1772-1778, 1783, 1786-1788). G. Schwetschke, *Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis. Mess Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Mess-Katalogus im Jahre 1564 bis zu der Gründung des ersten Buchhändler-Vereins im Jahre 1765* (Halle, 1850). De gegevens in Schwetschke zijn niet altijd even betrouwbaar. Bovendien betekent vermelding in de Messe-catalogi nog niet dat de desbetreffende boekverkoper zelf in Leipzig aanwezig was. Ook uit diverse brieven aan Formey blijkt dat hij herhaaldelijk in Duitsland verkeerde; met name in de jaren 1754-1756 was hij langdurig afwezig, wegens zijn werkzaamheden in Göttingen.

derneming. “C’est un homme incapable pour les affaires”, schreef Elie over zijn oom, doelend op het uitblijven van diens betaling aan Formey.<sup>37</sup> Aan het einde van het jaar was de betalingsachterstand van Johan Luzac nog niet ingelost; reden waarom Elie Formey adviseerde de compagnie officieel aan te manen. Het waren zijn kritiek op deze geldkwestie en het feit dat Elie in dezen partij koos voor de auteur in plaats van zijn compagnon, die de relatie op springen zetten.<sup>38</sup> Johan was zich echter van geen kwaad bewust. Er waren misverstanden ontstaan tussen hem en zijn neef over de betalingsregeling die met Formey was getroffen, gaf hij toe, maar hij wilde niet dat deze er de dupe van werd. Bovendien stond Johan perplex wegens het impressum van het zojuist verschenen deel: zijn naam stond er niet meer op vermeld!<sup>39</sup>

Met ingang van januari-februarinummer uit 1754 veranderde er nog meer. Het impressum vermeldde sindsdien bij de naam van Elie Luzac: Göttingen en Leiden. In deze periode immers was Elie ook in Göttingen als boekverkoper actief; weliswaar werd er na een onoplosbaar conflict met de Academie van Wetenschappen en de Georg-August Universiteit te Göttingen reeds in 1756 beslag gelegd op zijn gehele winkelveorraad, inclusief zijn administratie en persoonlijke goederen, toch bleef hij tot en met 1758 de Neder-Saksische universiteitsstad op de titelpagina vermelden. Zolang er door de rechter geen uitspraak is gedaan, moet hij geredeneerd hebben, is de vermelding van deze drukplaats gerechtvaardigd.<sup>40</sup>

### Samuel Formey en andere medewerkers

Hoe Elie Luzac Jean-Henri Samuel Formey heeft leren kennen, is niet bekend. Misschien hebben ze elkaar op een van Luzacs reizen door Duitsland ontmoet, misschien is het contact tot stand gekomen nadat Luzac — zoals hij nadien zo vaak deed bij anderen — Formey een reactie had gestuurd op een van diens geschriften, waarna een vriendschappelijke correspondentie tussen twee gelijk gestemde geesten was ontstaan. Hoe het ook zij, in de oudste brief van Luzac aan Formey die is overgeleverd, reageerde Luzac op het verzoek van Formey in Luzacs fonds opgenomen te worden. Aangezien in deze brief reeds sprake is van de *Bibliothèque Impartiale*, heeft het er veel van weg dat Formey Luzac heeft voorgesteld met dit tijdschrift te beginnen.<sup>41</sup>

Samuel Formey (1711-1797) was net als Luzac van Frans-hugenootse afkomst en woonde vrijwel zijn hele leven in Berlijn. Behalve Frans sprak hij dankzij zijn Duitse moeder ook vloeiend Duits. Na zijn studie filosofie en theologie werd hij in 1731 beroepen als predikant in Berlijn (al is niet zeker of hij het ambt heeft aanvaard). In 1739 werd hij benoemd als docent filosofie aan het Collège Français, eveneens te Berlijn. Nadat Frederik de Grote in 1744 de Academie van Wetenschappen had gereorganiseerd, werd hij, nadat hij eerst als gewoon lid was benoemd, in 1746 secretaris van de filosofische klasse, om in 1748 Philippe Joseph de Jarriges op te volgen als secretaris voor het leven van de gehele Academie. In 1789, onder regering van Frederik-Willem II, werd hij benoemd tot directeur van de klasse filosofie.<sup>42</sup>

Zijn productiviteit was immens. Behalve dat hij vermoedelijk zo’n 20.000 brieven heeft geschreven, staan er meer dan honderd werken op zijn naam en tevens een twintigtal vertalingen. Bovendien was hij als redacteur betrokken bij zo’n vijftien tijdschriften, die hij voorzag van boekbesprekingen en essays. Hij was als redacteur verbonden aan de *Bibliothèque Impartiale* maar ook aan bijvoorbeeld de

<sup>37</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. augustus 1750. Op 27-10-1750 schreef hij over de houding van zijn familie ten opzichte van oom Johan. Het besluit om alleen verder te gaan deelde hij op 8-1-1751 aan Formey mee.

<sup>38</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 2-12-1750, 25-12-1750, 1-2-1751.

<sup>39</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Johan Luzac aan Formey d.d. 19-2-1751, 27-4-1751; brief Elie Luzac aan Formey d.d. 9-4-1751.

<sup>40</sup> Over de op- en ondergang van zijn boekhandel in Göttingen verschijnt volgend jaar een artikel van mijn hand in het *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte*.

<sup>41</sup> Kraków, Biblioteka Jagiellonska (KBJ), collectie Varnhagen von Ense, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 28-11-1748. Met dank aan Jens Häsel, van het Forschungsschwerpunkt Europäische Aufklärung te Potsdam, die mij kopieën van de brieven die zich in Kraków bevinden, ter inzage gaf.

<sup>42</sup> Over Formey zijn diverse artikelen geschreven, o.a. W. Kraus, ‘Ein Akademiesekretär vor 200 Jahren: Samuel Formey’, in W. Kraus, *Studien zur Deutschen und Französischen Aufklärung*, Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft 16 (Berlijn, 1963) 53-62; R. Kersten (n. 31), *Op.cit.*; A. Hayes, ‘Jean Henri Samuel Formey (1711-1797). Un Journaliste de la République des Lettres’, in: *Francia* 21-2 (1994), 245-253; E. Marcu, ‘Un encyclopédiste oublié: Formey’, in: *Revue d’Histoire Littéraire de la France* 53 (1953), 296-305; J. Voisine, ‘Vulgarisateur de l’oeuvre de Rousseau en Allemagne’, in: *Mélanges d’histoire littéraire offerts à Daniel Mornet* (Parijs, 1951) 141-153. Biografische informatie over Formey heb ik aan deze werken ontleend.

*Nouvelle Bibliothèque Germanique*,<sup>43</sup> *L'Abeille du Parnasse*<sup>44</sup> en de *Bibliothèque des sciences et des beaux-arts*.<sup>45</sup> Een aardige indruk van Formeys journalistieke productie kan men krijgen wanneer men in kaart zou brengen welke artikelen hij per jaar per tijdschrift schreef. In de jaren waarin de *Bibliothèque Impartiale* verscheen, was het aantal bijdragen van zijn hand beslist niet onaanzienlijk. De waardering voor zijn werk was groot. Verder waren de ideeën van Luzac en Formey over de filosoof en Leibniz-popularisator Christian Wolff gelijklopend.<sup>46</sup> Beiden moesten niets meer hebben van La Mettrie, die zich om verschillende redenen weinig geliefd had gemaakt. Herhaaldelijk drong Luzac bij Formey aan te bemiddelen tussen hem en de in Sanssouci verblijvende La Mettrie over diens schuld bij Luzac betreffende het voor de auteur laten drukken van *L'Homme Machine*. Formey op zijn beurt moest niets van La Mettrie hebben omdat de laatste geen gelegenheid oversloeg Formey een clericale intrigant te noemen en hem zwart te maken bij koning Frederik.<sup>47</sup> Luzac bewonderde Formey in hoge mate en verzocht hem meerdere malen zijn werk als eerste te mogen uitgeven; — uiteraard wetende dat de naam van Formey garant stond voor verkoopsuccessen. Daarbij stak hij in zijn brieven en in besprekingen van diens werk zijn bewondering niet onder stoelen of banken.<sup>48</sup>

Ofschoon het idee voor een geleerdentijdschrift reeds in 1748, twee jaar voor verschijnen van de eerste aflevering, bij Luzac en Formey had postgevat, besloten ze de plannen voorlopig nog sub rosa te houden. Daar zijn zij voortreffelijk in geslaagd: in januari 1750 was het nieuwe geleerdentijdschrift een feit.<sup>49</sup>

Echter: al na een jaar was Formey niet meer de enige auteur. Dat blijkt onder meer uit de oproep die Luzac voorin de derde band plaatste, waarin hij om bijdragen van derden vroeg.<sup>50</sup> Twee jaar later kreeg deze oproep een vervolg: Formey, die de grootste moeite had zijn anonimiteit en dus zijn onafhankelijkheid van derden te handhaven, had — aldus het 'advertissement' van de uitgever — te kampen met zijn gezondheid en was niet meer in staat het blad in z'n eentje te vullen. Om te voorkomen dat de *Bibliothèque Impartiale* werd opgeheven, leek het de uitgever een goed idee ook bijdragen van anderen erin op te nemen, uiteraard met instemming van Formey.<sup>51</sup> Andere medewerkers aan de *Bibliothèque Impartiale* waren — voor zover bekend — Jean-Jacques Marinoni, die de berichtgeving over Italiaanse werken voor zijn rekening nam, en de Bazelse predikant Jacques-Emmanuel Roques, die de *Nouvelles Littéraires de Göttingue* voor Luzac excerpeerde. Ook de Leidse huisonderwijzer Jean-François Boissy, één van de medewerkers aan de *Bibliothèque Raisonnée*, was er als auteur bij betrokken.<sup>52</sup> Voorts droeg een arts zorg voor de artikelen over geneeskundige werken<sup>53</sup> en Elie Luzac zelf nam de Hollandse producties voor zijn rekening.<sup>54</sup>

<sup>43</sup> Amsterdam, Pierre Humbert, Jean Schreuder, Pierre Mortier 1720-1759. Formey werkte eraan mee gedurende de jaren 1746-1759. Sgard (n. 5), *Op. cit.*, in voce.

<sup>44</sup> Berlijn, Etienne Bourdeaux 1750-1754. Sgard (n. 5), *Op. cit.*, in voce.

<sup>45</sup> Den Haag, Pierre Gosse 1754-1778 (na 1761: Pierre Gosse jr. en Daniel Pinet; na 1774: Pierre Frédéric Gosse). Sgard (n. 5), *Op. cit.*, in voce.

<sup>46</sup> W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)*, Speculum Historiale 13 (Assen/Maastricht, 1993) passim.

<sup>47</sup> Krauss (n. 42), *Op. cit.*, 58.

<sup>48</sup> "Zyn de werken van den Heer Formey niet allen even zeer doorwrogt, ten minste vindt men 'er altoos heilzaamse lessen in en vermaaning, om den mensch tot zyn wezendlyk geluk en het waarneemen zyner plichten aan te moedigen; een oogmerk, dat de geleerde Hoogleraar van Berlyn meer als eens betuigt heeft enkelyk te bedoelen". *Nederlandsche Letter-Courant* II (6-7-1759). Cf. V (5-5-1761).

<sup>49</sup> KBJ, collectie Varnhagen von Ense, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 28-11-1748.

<sup>50</sup> *Bibl. Imp.* III (jan-juni 1751). Over het verschil van mening tussen Formey en Luzac over het 'alleenrecht' van Formey bijdragen te leveren aan de *Bibl. Imp.* zie de voorlaatste paragraaf van dit artikel.

<sup>51</sup> *Bibl. Imp.* VII (jan-jun 1753). De Franse jezuïet en koninklijke censor voor literatuur Nicolas-Charles-Joseph Trublet was bijvoorbeeld op de hoogte van Formeys betrokkenheid bij de *Bibliothèque Impartiale*. M. Fontius, e.a., *Correspondance passive de Formey. Antoine-Claude Briasson et Nicolas-Charles-Joseph Trublet. Lettres adressées à Jean-Henri-Samuel Formey (1739-1770)* (Parijs/Genève, 1996) 123. Ook Voltaire wist wie achter de anonieme auteur van de *Bibl. Imp.* school. Bijv. Besterman D4846, brief Voltaire aan Formey d.d. 21-3-[1752]. Over de anonimiteit van Formey zie ook: SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 11-4-1750, 27-10-1750 en 7-11-1750.

<sup>52</sup> J. Marx (Marx 1968), 'Une revue oubliée du XVIII<sup>e</sup> siècle: La Bibliothèque Impartiale', in: *Romanische Forschungen* 80 (1968) 288. Cf. SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 8-4-1755, 26-3-1755, 24-12-1756. Op 27-4-1753 ontkende Luzac ten stelligste dat de abt Claude Yvon uit Luik bijdragen leverde aan de *Bibl. Imp.*

<sup>53</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 12-1-1756.

<sup>54</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 3-3-1750.



Opvallend is de medewerking van de Londense predikant Jean des Champs, vriend en correspondent van Formey, die van 1756 tot 1758 voor een honorarium van 40 pond per jaar de taak op zich had genomen Engelse werken te verslaan.<sup>55</sup> Niet eerder, want daarvoor verscheen nog de *Journal Britannique*, van Matthieu Maty, met wie Luzac als concurrentiebeding had afgesproken dat de *Bibliothèque Impartiale* zich verre zou houden van het Engelse nieuws. Dat was voorbehouden aan Maty.<sup>56</sup> Op 23 september 1749 bracht Luzac vanuit Londen Formey van de gemaakte afspraken op de hoogte. Ook op andere wijzen hoopte Luzac Maty en zijn uitgever van dienst te kunnen zijn. Zo heeft hij Scheurleer, die tot 1755 geen eigen drukpers had, aangeboden de *Journal Britannique* op zijn Leidse persen te laten drukken. Het zouden tweelingtijdschriften kunnen worden, met een identieke letter en een identiek formaat (8o), maar daartoe zouden de plannen met betrekking tot de *Journal Britannique* wel gewijzigd moeten worden en het formaat aangepast.<sup>57</sup> Ook de frequentie varieerde. Maty en Scheurleer hebben klaarblijkelijk vastgehouden aan hun voorkeur voor een 12o-formaat en hun voornemen maandelijks te verschijnen, want verder dan het concurrentiebeding is de samenwerking niet gekomen. Wel zijn Maty en Scheurleer teruggekomen van hun ideeën omtrent de frequentie: twee jaar na aanvang verscheen hun tijdschrift net als de *Bibliothèque Impartiale* een maal per twee maanden.<sup>58</sup>

Wat de nieuwsrubriek 'Nouvelles Littéraires' in de *Bibliothèque Impartiale* betreft, die was gebaseerd op berichten van bevriende geleerden en collega-boekverkopers die prospectussen en boeken toestuurd. Elie Luzac plaatste in deze rubriek berichten die betrekking hadden op zijn eigen boekhandel. Ook daar was Formey dus niet meer de enige medewerker.

### Schrijver versus uitgever: het auteurscontract

De onderhandelingen over het auteurshonorarium waren begonnen, vlak nadat de plannen omtrent de *Bibliothèque Impartiale* concretere vormen hadden aangenomen. Zoals te verwachten viel kwam ook bij Luzac en Formey hun relatie als uitgever en auteur onder druk te staan. Het koopmanschap van de eerste eist nu eenmaal een zo gering mogelijk risico en dus het salaris van de auteur zo laag mogelijk te houden. Deze heeft echter tegengestelde belangen en wil uiteraard goed betaald worden. Elie Luzac stond geboekstaafd als een "winzieke Drukker", altijd erop uit om "een stuivertje te winnen". Sterker zelfs, hem werd verweten zijn drukpersen te gebruiken om allerlei paskwilen van bedenkelijk al-looi te drukken enkel en alleen om daarmee zijn eigen beurs te spekken. Hoewel hij dat laatste ten stelligste ontkende, gaf hij wel toe dat het hem als koopman om de winst te doen was.<sup>59</sup> — Overigens was vanuit de optiek van de auteur geld niet het enige criterium om een uitgever te selecteren: ook de kwaliteit van diens drukwerk en de binnen- en buitenlandse afzetmogelijkheden speelden een grote rol. Zo schreef Petrus Burman junior aan Gerard Meerman over zijn zoektocht naar een uitgever: "Wetstein te Leiden denk ik om. de Luchtmansen zijn te groote krentekakkers. Schouten heb ik reeden toe, het ook niet te geeven; want heeft geen correspondentie genoeg buytenslands; misschien zou Schreuder en Mortier goet zyn, zoo het genereus kunnen uytvoeren, dewyl het een kostbaar werk zal zyn."<sup>60</sup>

<sup>55</sup> U. Janssens-Knorsch, *The life and 'Mémoires secrets' of Jean des Champs (1707-1767)*, Studies of the Pierre Bayle Institute 21 (Amsterdam/Maarssen, 1990) 41, 266, 304. In het voorjaar van 1758 hield Des Champs op met schrijven van zijn 'Nouvelles de Londres', omdat hij ontevreden was over de *Bibl. Imp.* U. Janssens-Knorsch, 'French refugees as literary agents: selling 'Nouvelles de Londres' to Dutch periodicals', in: *Refugees and emigrants in the Dutch Republic and England. Papers of the annual symposium, held on 22 November 1985* (Leiden, 1986) 61.

<sup>56</sup> U. Janssens, *Matthieu Maty and the Journal Britannique 1750-1755. A French view of English literature in the middle of the eighteenth century* (Amsterdam, 1975), 57. Op de schaarse plekken in de *Bibl. Imp.* waar wel Engelse werken aan de orde kwamen, werd verwezen naar de *Journal Britannique*. Bijv. in de *Bibl. Imp.* I (maart-april 1750), 309.

<sup>57</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 23-9-1749. Al een week eerder, op 16-9-1749, schreef Elie Luzac aan Formey: "je tacherai de faire contribuer le projet de Mr. Matij au nôtre." Cf. het bedankje dat Maty aan Luzac stuurde, door de laatste geciteerd d.d. 27-7-1750.

<sup>58</sup> Janssens (n. 56), *Op. cit.*, 57, 184.

<sup>59</sup> *Bekendmaking van Heer Marten van Roshem [...]* (n. 18), 6-8. Cf. Luzacs reactie: "Dat ik door 't gebruik myner pers bedoel myn beurs te styven, stem ik gaarne toe: eene behooryke graagte tot winst heb ik met alle andere Kooplieden gemeen; en wie zal die laaken, daar myn bestaan 'er op rust?" Hij ontkende echter dat hij uit winstbejag ieder "onbetaamelyk" geschrift zou drukken. *Bericht van Elias Luzac [...]*, (n. 22) 45.

<sup>60</sup> Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, S 114.4, brief P. Burman aan G. Meerman d.d. 15-4-1761. Met dank aan André Hanou.

Al in de aanvangsfase van hun onderhandelingen probeerde Luzac het misverstand uit de weg te ruimen dat een auteur uitgebuit wordt terwijl de uitgever de winst opstrijkt. Dat is volgens hem abso-luut niet het geval; integendeel, de uitgever loopt zeker bij de eerste afleveringen enorme risico's. Pas na zo'n zes nummers, zo stelde hij voor, zullen we besluiten of we doorgaan en pas daarna kan For-mey rekenen op een honorarium van 8 gulden per vel.

Il n'est pas juste qu'un Auteur travaille & que le Libraire seul en profite; mais d'un autre côté c'est le Li-braire qui ij hazarde le plus, & un auteur n'en est que pour quelques heures perdues. Si vous voulez donc, Monsieur, pour les 4 ou 6. premiers journaux hazarder ces heures, j'ij hazarderai ma bourse; & en ce cas j'attendrai par première occasion la preface dans laquelle vous donnerez au public le plan de l'ouvrage. Si nous réussirons & que je puisse continuer après cela je Vous paierai 8 flor. la feuille que vous fournirez: car vous sentez bien, Monsieur, que je ne puis guères refuser les memoires que d'autres Savans avec qui j'ai l'avantage d'être en correspondance me pourroient fournir; dont cependant je ne fe-rois point usage sans Vous les avoir communiqués.<sup>61</sup>

Op 30 december van datzelfde jaar legde Luzac Formey een concept-contract voor: de omvang van het blad bedraagt tien vel tegen betaling van 7 gulden per vel en — op speciaal verzoek — 20 gratis presentexemplaren. Een andere mogelijkheid was 8 gulden zonder gratis exemplaren. Daarbij merkte hij terloops op dat zijn oom Johannes Luzac aan de auteurs van de *Bibliothèque Belgique* (1731-1732) indertijd slechts 5 gulden betaalde zonder gratis exemplaren. Ook was nu de clausule opgeno-men waarmee Luzac zich verbond geen letter te veranderen aan Formeys teksten; Luzac kreeg bo-vendien het recht alle post gericht aan het tijdschrift te openen alvorens ze door te sturen naar Ber-lijn.<sup>62</sup> Dit werd opnieuw bevestigd in het contractvoorstel van 11 februari 1749, waarbij Luzac nog-maals aangaf dat het salarisvoorstel genereus was, aangezien “ordinairement on n'en donne que 5 fl.” De presentexemplaren zullen franco worden toegestuurd en — tenslotte — bij Formey ligt de eindredactie, dat wil zeggen dat hij beslist wat er per aflevering verschijnt. Bedongen werd echter dat hij zich verplichtte de voorraad besprekingen niet te hoog te zullen laten optasten waardoor anderen hen te snel af konden zijn; en dat hij zich in zijn selectie zou laten adviseren door betrouwbare Berlijnse vrienden. Luzac stelde voor in januari aanstaande van start te gaan, omdat de zomer doorgaans een slechte tijd is om iets nieuws op de markt te brengen: “on les prend mieux quand le froid les tient dans leur chambre.” Deze keer besprak hij ook het hoofdredacteurschap. In principe diende Formey alles onder ogen te krijgen alvorens het gepubliceerd zou worden, maar wanneer een ingezonden bijdrage geen vertraging duldde, werd deze in Leiden beoordeeld. Van tijd tot tijd zullen nieuwe boeken die bij Luzac ter bespreking arriveren, aan Formey worden doorgezonden.<sup>63</sup>

Kennelijk stemden de voorstellen Formey nog niet tot voldoening, want nog in april schreef Luzac dat hij hoopte er binnen veertien dagen uit te zijn.<sup>64</sup> Maar aangezien hij er in juli weer op terugkomt, zullen de schriftelijke onderhandelingen langer hebben geduurd. Deze keer bracht Elie voor het eerst zijn oom Johan Luzac als participant ter sprake, die de helft van de kosten voor zijn rekening zou nemen, maar, zo voegde Elie er geruststellend aan toe, dat veranderde niets aan wat er eerder was bespro-ken. Bovendien zegde Elie toe contactpersoon te blijven.<sup>65</sup> Op dat moment kon Elie nog niet vermoeden dat de samenwerking met zijn oom niet voor lang zou zijn. Pas in augustus, vlak voor zijn vertrek naar Engeland, waar hij onder anderen Maty en Des Champs zou opzoeken, konden de contractbe-sprekingen worden afgerond. “Notre projet pour la Biblioth. imp. est réglé”, schreef hij, waarschijnlijk opgelucht na de langdurige onderhandelingen.<sup>66</sup> Mogelijk hebben die zo veel tijd in beslag genomen omdat een van de clausules was dat Formey eerst na drie afleveringen — en dus niet na zes, zoals Elie aanvankelijk wenste — voor zijn werkzaamheden betaald zou krijgen. Daarmee hebben de uitge-vers het bedrijfsrisico dat een nieuw tijdschrift nu eenmaal met zich meebrengt, voor een deel kunnen afwentelen op de auteur, maar werd Formey als het ware mede-investeerder die zich verzekerd wist van een vast inkomen.<sup>67</sup>

Dat inkomen bedroeg 70 gulden per aflevering van 10 vel, exclusief 20 auteursexemplaren. Dat is ongeveer evenveel als wat hij kreeg voor zijn bijdragen aan de *Nouvelle Bibliothèque Germanique*. De uitgever hiervan, aanvankelijk de Amsterdammer Pierre Humbert, had met de toenmalige redacteur

<sup>61</sup> KBJ, collectie Varnhagen von Ense, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 10-12-1748.

<sup>62</sup> KBJ, collectie Varnhagen von Ense, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 30-12-1748.

<sup>63</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 11-2-1749. Cf. Marx 1968 (n. 52), *Op. cit.*, 282.

<sup>64</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 14-4-1749.

<sup>65</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 22-7-1749.

<sup>66</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 22-8-1749.

<sup>67</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 9-8-1750.

Paul-Emile Mauclerc (1728-1742) een bedrag afgesproken van 100 gulden per aflevering van 15 vel, of 125 gulden in boeken, plus 30 gratis exemplaren. Dit contract was overgenomen door Mauclerc's opvolger Jacques Pérard (1746-1749), die koos voor de optie uitbetaling in natura. Formey zette het redacteurschap voort en sloot in 1746 daartoe een contract af met de inmiddels nieuwe uitgever Pierre Mortier, die ongetwijfeld de samenwerking onder dezelfde condities wilde continueren. Omgerekend komt het erop neer dat Formey voor zijn bijdragen aan de *Nouvelle Bibliothèque Germanique* 6 2/3 gulden per vel kreeg uitbetaald.<sup>68</sup> Ook dit bedrag ligt aanmerkelijk hoger dan wat volgens Johan en Elie Luzac gebruikelijk zou zijn.<sup>69</sup> Wat de overige medewerkers van de *Bibliothèque Impartiale* aan honorarium ontvingen, is niet bekend.

## De Bibliothèque Impartiale als handelswaar

De boekhandelsprijs van de *Bibliothèque Impartiale* bedroeg per aflevering zes stuivers, maar bij afdruk van twaalf exemplaren van elk deel tegelijkertijd kreeg de koper een exemplaar extra (dertien stuks voor de prijs van twaalf).<sup>70</sup> De verkoopprijs aan particulieren lag twee stuivers per aflevering hoger. Bij gelegenheid werd de prijs ook wel verlaagd. Zo kondigde Luzac in de *Bibliothèque Impartiale* van 1754 aan dat hij op de Buchmesse in Leipzig, waar hij het blad voor het eerst onder de ogen van het internationale boekverkooperspubliek bracht,<sup>71</sup> de eerste acht delen aan particulieren aanbood voor een totaalbedrag van 6 gulden en 10 stuivers. Oftewel 4 Reichstaler voor de Leipziger klant. Daarmee had hij de prijs per aflevering verlaagd tot onder de collegiale boekverkoopstarieven.<sup>72</sup> De reden voor deze aanzienlijke korting is waarschijnlijk gelegen in het feit dat Luzac zojuist zijn boekwinkel in Göttingen had geopend en kennelijk pogingen deed binnen de Duitse staten een klantenkring op te bouwen. Vandaar dat hij in dezelfde advertenties ter introductie van zichzelf als nieuwkomer ook kortingen aanbood voor de twee tijdschriften die hij met zijn vestiging in Göttingen had overgenomen: de *Commentarii Societatis Regiae Gottingensis* (1751-1754) en de *Relationum de libris novis* (1752-1755). Sterker nog: tot de Paas-Messe van 1754 bood hij van alle drie de bladen ook de afleveringen van het lopende jaar aan voor de verlaagde prijs.

Dit prijsvoordeel kwam, hoewel bedoeld als investering om de verkoop te bevorderen, uiteraard voor rekening van de uitgever en het is dan ook dit uitgeversrisico dat voor Elie Luzac frequent onderwerp van gesprek was.<sup>73</sup> Ook in het voorwoord van de *Bibliothèque Impartiale* legde Luzac de nadruk op het financiële risico dat hij als commercieel uitgever liep. "Ainsi un Auteur, qui entreprend un Ouvrage periodique, & un Libraire, qui se charge de l'impression, courent souvent risque, le premier de retomber bientôt dans l'oubli, & l'autre d'en être pour ses avances."<sup>74</sup> Nu eens teleurgesteld, dan weer opbeurend schreef hij Formey hoe het met de verkoop stond. Het begint in de smaak te vallen bij het publiek, klonk het al na een half jaar hoopvol; kennelijk moeten we geduld hebben met deze onderneming.<sup>75</sup> Sommigen vonden het blad zelfs het beste in z'n soort, al waren er ook kritische geluiden te

<sup>68</sup> Kersten (n. 31), *Op. cit.*, 56-57.

<sup>69</sup> Ter vergelijking: het honorarium van Formey voor de *Philosophe Chrétien* bedroeg 5 gulden per vel voor het eerste deel, en 6 gulden voor de volgende delen. Voor deel 4 werd het honorarium fors opgeschroefd tot f 9:9:- per vel. SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey s.d. [1749], 15-9-1750, 27-2-1753, 29-6-1756 en 24-12-1756. Voor de *Philosophe payen, ou Pensées de Plin* ontving Formey hetzelfde honorarium als voor de *Bibl. Imp.* KBJ, collectie Varnhagen von Ense, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 25-1-1757 en 14-2-1757. Voor de uitgave van Formey's *Mélanges Philosophiques* was 6 gulden per vel afgesproken. SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 8-9-1753 en 13-8-1754.

<sup>70</sup> UBA-BVKB BLu 18-...: *Boekverkoopersboeken Luchtmans*. Dezelfde prijs berekende hij ook aan Marc-Michel Rey. UBA-BVKB BRe 2-36, BRe 2-37 en BRe 2-55, brieven Elie Luzac aan Rey d.d. 18-7-1750, 24-7-1751 en 11-6-1753. Extra boekhandelskortingen: UBA-BVKB BRe 2-39, BRe 2-42 en BRe 2-47, brieven Elie Luzac aan Rey d.d. 30-4-1751, 8-3-1751 en 3-3-1752.

<sup>71</sup> *Catalogus universalis oder Verzeichnis derer Bücher welche in der Frankfurter und Leipziger Michel-Messe 1754 [t/m 1756] entweder ganz neu gedruckt, oder sonst verbessert, wieder aufgelegt worden sind, auch ins künftige noch herauskommen sollen*. Göttingen, Niedersächsische Staatsbibliothek, Microfiches MC 83-1015: 97-221 (1700-1759). Elie Luzac heeft de *Bibl. Imp.* slechts drie maal op de Messe aangeboden.

<sup>72</sup> *Bibl. Imp.* IX (januari-juni 1754), 478. Met dezelfde voordeelanbieding adverteerde Elie Luzac in de *Hannoversche gelehrte Anzeigen vom Jahre 1754, 53tes Stück*, k. 747. Zie ook de *Leydse Courant* van 26-7-1754. Cf. SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 26-7-1754. In 1756, bij de beslaglegging op de winkelvoorraad van Luzac in Göttingen, werden de jaargangen 1750 tot en met 1753 van de *Bibl. Imp.* gezamenlijk getaxeerd op 5:8 Reichstaler. Universitäts Archiv Göttingen (UAG) Kur. 8.c. 27 Bd III, f. 534-539 en f. 540-546: *Catalogus der Verlags-Bücher der Luzacischen Buchhandlung*.

<sup>73</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey s.d. [1750], 27-10-1750 en 27-8-1754.

<sup>74</sup> *Bibl. Imp.* I (jan-feb 1750), voorwoord.

<sup>75</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac d.d. 8-7-1750, 19-7-1750, 1-10-1750, 27-4-1753.

horen, zoals van de Leidse hoogleraar Jean-Nicolas-Sébastien Allamand, die de toonzetting opgeklopt vond.<sup>76</sup> Maar nog voor het beëindigen van de eerste jaargang waren er klagelijke geluiden van de uitgever te bespeuren. Het blad was verliesgevend liet hij niet na keer op keer te beklemtonen,<sup>77</sup> waardoor hij er uiteindelijk 2 à 300 gulden per jaar bij inschoot.<sup>78</sup> Dit was zo veel dat hij het niet meer als marketingkosten van overige fonds- en assortimentsartikelen kon wegboeken. Zelfs al zou de *Bibliothèque Impartiale* een boekhandelstijdschrift pur sang zijn, dan nog zouden de uitgaven onacceptabel hoog geweest zijn.

Na acht jaar was dit dan ook de voornaamste overweging om met de *Bibliothèque Impartiale* te stoppen en te zoeken naar een andere formule om contact met zijn klanten te houden en hen op de hoogte te brengen van de nieuwste ontwikkelingen in de Republiek der Letteren. De beëindiging kwam niet onverwacht. Al drie jaar eerder vreesde Luzac dat de kosten hem boven het hoofd zouden groeien en had hij overwogen van verdere jaargangen af te zien, maar snel was hij van dit besluit teruggekomen.<sup>79</sup> Was het omdat Formey inmiddels een belangrijk auteur voor zijn fonds was geworden en Luzac bang was het contact met hem te verliezen?<sup>80</sup> Desondanks had hij in 1756 aan Formey gevraagd een advertentietekst op te stellen waarin het einde van het blad zou worden aangekondigd. Een Nederlandstalig blad had hij in gedachten, dat twee maal per week moest verschijnen. Kennelijk had Luzac toen al de opzet voor de *Nederlandsche Letter-Courant* (1759-1763) voor ogen.<sup>81</sup> Maar ondanks al het geklaag en alle voornemens werd de *Bibliothèque Impartiale* gecontinueerd. Nog medio 1758 had Luzac zich voorgenomen de tien jaargangen vol te maken en pas te stoppen met ingang van 1760.<sup>82</sup> Dat heeft echter niet zo mogen zijn. De hogerberoepszaak voor het Ober-Appellationsgericht in Celle, tegen de Göttinger Academie van Wetenschappen en de Georg-August Universiteit, vergde steeds meer zijn aandacht. Daar kwam nog bij dat de Zevenjarige Oorlog, die de Duitse staten op dat moment teisterde, de postverbindingen met de Nederlanden en dus de regelmatige toevoer van kopij uit Berlijn enorm bemoeilijkte. Ook had Jean des Champs zojuist zijn medewerking aan het blad beëindigd, waardoor Luzac een vervanger moest zoeken voor de inmiddels forse rubriek 'Nouvelles littéraires de Londres'. Een maand voor de definitieve stopzetting van het blad bracht Luzac Formey van zijn plotselinge besluit op de hoogte.<sup>83</sup> Later, toen hij de *Nederlandsche Letter-Courant* uitgaf, waarschuwde Luzac al op voorhand zijn lezers: "Zien we dan, dat de graagte onzer Landgenooten in geen evenwigt komt met onzen arbeid, wy zullen, zonder leed, van een werkje afzien [...]"<sup>84</sup>

Niet alleen de honoraria van Formey en de overige medewerkers kwamen voor rekening van Luzac, maar ook de kosten voor drukwerk, marketing en distributie. Hoeveel de drukkosten voor de *Bibliothèque Impartiale* bedroegen, is niet exact bekend, maar wel is er van Luzac een berekening uit 1748 overgeleverd betreffende de *Anti-Lucretius* van Melchior de Polignac in octavo, waarvan Luzac in 1748 een uitgave op de markt had gebracht. In een brief aan de Amsterdamse boekverkoper Marc-Michel Rey schreef hij over de manier waarop hij het aantal pagina's van een boekwerk kon verkleinen en het voordeel dat hem dat zou opleveren. In zijn berekening bracht hij tevens de prijs van het papier, de drukkosten en de kosten die hij aan de correctie kwijt was, ter sprake. Aan de hand daarvan is het mogelijk de materiële kosten van de *Bibliothèque Impartiale* te becijferen.<sup>85</sup>

Maar eerst iets over de oplage. De vroegere *Bibliothèque Choisie* (1703-1713) van Jean Le Clerc kende een oplagecijfer van vermoedelijk 1500 tot 2000 exemplaren.<sup>86</sup> Ook in vergelijking met de *Bibliothèque Britannique* (1733-1747; 1500 exemplaren) en de *Bibliothèque Raisonnée* (1728-1753; 800

<sup>76</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 27-10-1750 resp. 19-7-1750.

<sup>77</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 27-10-1750, 26-4-1751, 27-2-1753, 27-8-1754.

<sup>78</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 24-12-1756.

<sup>79</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 13-6-1755, 11-7-1755.

<sup>80</sup> Cf. SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 12-1-1756.

<sup>81</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 12-9-1756, s.d. [1756].

<sup>82</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 27-6-1758.

<sup>83</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 28-11-1758.

<sup>84</sup> *Nederlandsche Letter-Courant* III (1-1-1760).

<sup>85</sup> UBA-BVKB, BR 2-11, brief Elie Luzac aan Rey d.d. 7-2-1748. De hierna volgende berekening is op de gegevens uit deze brief gebaseerd, waarbij ik ervan uitga dat Luzac de correcte prijzen weergaf en zijn collega om commerciële redenen geen zand in de ogen strooide. Cf. Y.Z. Dubosq, *Le livre français et son commerce en Hollande de 1750 à 1780* (Amsterdam, 1925) 125.

<sup>86</sup> G.N.M. Wijngaards, *De Bibliothèque Choisie van Jean Le Clerc (1657-1736). Een Amsterdams geleerdentijdschrift uit de jaren 1703 tot 1713*, SIB 11 (Amsterdam/Maarssen, 1986) 51.

tot 1200) is de oplage van de *Bibliothèque Impartiale* met 500 stuks bescheiden te noemen.<sup>87</sup> De *Journal Britannique* werd vermoedelijk eveneens in 500-voud gedrukt. De uitgevers van de *Bibliothèque Impartiale* waren echter in eerste instantie voorzichtig en drukten de eerste drie afleveringen in een oplage van 200 exemplaren. Maar reeds in 1753 trof Luzac geen exemplaren van de eerste afleveringen meer in de schappen aan waardoor hij genoodzaakt was bij te drukken.<sup>88</sup>

Iedere aflevering omvatte ongeveer 150 pagina's, exclusief titelpagina en dergelijke, en besloeg daarmee ongeveer tien vel per stuk. Bij een oplage van 200 stuks was er 2000 vel per aflevering nodig, ofwel 4,3 riem papier à f 2:-. Voor de totale papierkosten moest de uitgever f 8:5:- per aflevering neertellen. Daarnaast bedroegen de druk- en correctiekosten respectievelijk f -:18:- en f 1:5:- per vel, waarmee de productiekosten voor de gehele oplage per aflevering kwamen op f 18:10:-. Omdat Formey gedurende het eerste half jaar geen honorarium kreeg uitbetaald, bedroeg de kostprijs bij deze kleine oplage ongeveer 1,5 stuiver per stuk. Dit was ver beneden de prijs die hij aan collega-boekverkopers én individuele klanten berekende, maar nadat Luzac de oplage had verhoogd tot 500 exemplaren en Formey moest worden uitbetaald, kwam de kostprijs hoger te liggen: f 125:15:- voor de gehele oplage, 5 stuivers per stuk.

Omdat Luzac als uitgever nog andere kosten moest maken om het blad letterlijk bij zijn lezers thuis te krijgen, kan er bepaald niet van een winstgevende aangelegenheid gesproken worden. Over deze marketing- en distributiekosten liet hij jaren later een Rotterdamse boekverkoper in zijn *Reinier Vryaarts Openhartige Brieven* steen en been klagen over de moeizame verkoop van dergelijke tijdschriften: "De briefporten, de avertissementen, het verzenden, het aantekenen op onze boeken kost ons even zoo veel voor een boekje van twee stuivers als van twee, ja van twintig Gulden; en daarom moeten wy den prys van die kleinigheden zoo hoog naar rato stellen."<sup>89</sup> Deze kosten waren dusdanig hoog dat Elie Luzac in een snelle berekening aan Formey kwam op een totale onkostenpost van f 70:- per aflevering bij een oplage van 500 exemplaren, exclusief het honorarium van de schrijver. Zou de bovenstaande reconstructie van de drukkosten reëel zijn, dan moet Luzac voor marketing en distributie f 25:- per aflevering uitgetrokken hebben. Als Formey zijn uitgever mocht geloven, kostte iedere aflevering 6 stuivers per stuk.<sup>90</sup>

De distributiekosten zullen niet gering geweest zijn, omdat de *Bibliothèque Impartiale* in het bijzonder bestemd was voor de Franse c.q. Parijse markt,<sup>91</sup> waartoe Elie Luzac zelfs Formey inschakelde om kopers te winnen.<sup>92</sup> Het lijkt erop dat de afzet in Frankrijk is tegengevallen, zeker in de beginperiode, aangezien het aantal adressen in Frankrijk waar het tijdschrift werd verkocht in vergelijking met Duitsland en Engeland gering was:

On peut souscrire à Paris chez Desaint & Saillant, & le Prieur; à Leipzig chez la Veuve Weidmann, à Francfort chez Châtelain & Elsinger, à Dresde chez J.C. Walther, à Hambourg chez J.C. Bohn, à Genève chez les Frères Cramer & Claude Philibert; à Berlin chez Haude & Spener, & J.J. Jaspers; à Breme chez Rumph; à Breslau chez J.J. Korn; à Londres chez Nourse, Vaillant, Brackstone, Dodsley & Wilcox; à Oxford chez Clemens & Fletscher; Cambridge chez Thurlbourne & Merrill, & dans les Provinces-Unies chez les principaux Librairies.<sup>93</sup>

Onder genoemde boekverkopers bevond zich een aantal met wie Luzac vaker zaken deed. Zo bracht hij samen met de Weidmannischen Buchhandlung uit Leipzig een aantal boeken uit, en waren Jean Jaspers en het boekhandelshuis Haude & Spener uit Berlijn voor hem belangrijke tussenhandelaren en commissionairs. Ook Bohn uit Hamburg, en Walther uit Dresden, met wie hij later overigens in

<sup>87</sup> Lagarrigue (n. 2), *Op. cit.*, 177.

<sup>88</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. [1750], 16-6-1750, 27-10-1750. UBA-BVKB BRe 2-48, brief Elie Luzac aan Rey d.d. 29-7-1752. In de volgende berekening zijn de drukkosten voor de 200 exemplaren van de *Bibl. Imp.* gemakshalve gerelateerd aan de oplage van de *Anti-Lucretius* van 3000; in werkelijkheid zullen deze kosten hoger gelegen hebben.

<sup>89</sup> [Elie Luzac], *Reinier Vryaarts Openhartige Brieven, Om te dienen tot opheldering en regte kennis van de Vaderlandsche historie* (s.l.s.d. [Leiden, Elie Luzac 1781-1784]), XI, 6.

<sup>90</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 27-10-1750.

<sup>91</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 16-9-1749 en s.d. [1749].

<sup>92</sup> "Employez vos bons amis à Paris pour y obtenir le debit de notre journal." SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 26-2-1750.

<sup>93</sup> *Bibl. Imp.* I (jan-jun 1750), 148.

conflict raakte over een privilegekwestie omtrent Lafontaines *Fables choisies*,<sup>94</sup> waren voor hem contactpersonen in Duitsland, net zoals de Parijzenaars Desaint en Charles Saillant handelscontacten waren in Frankrijk.

Onbegrijpelijk vond Luzac het dat het Franse lezerspubliek kennelijk weinig belangstelling had voor de *Bibliothèque Impartiale*, maar hij twijfelde er niet aan dat men zijn oordeel zou bijstellen.<sup>95</sup>

Het spreekt vanzelf dat het blad niet alleen voor de internationale markt was bestemd, maar ook voor de binnenlandse. Bij de verkoop speelde Elie Luzac uiteraard zelf een grote rol, gezien de talloze transacties betreffende het tijdschrift in de boekverkopersboeken van de gebroeders Luchtman. En daar Rey een aantal malen een dozijn exemplaren bij Luzac had besteld, moet hij het eveneens op voorraad hebben gehad. Voorts werd het blad elders in de Republiek verkocht, bijvoorbeeld door Daniel Aillaud, boekverkoper op de Grote Zaal aan het Binnenhof, in 's Gravenhage.<sup>96</sup>

### Geleerdentijdschrift of boekverkoperstijdschrift

Boekverkopers stonden in de achttiende eeuw verschillende middelen ter beschikking om hun waar aan de man te brengen. Fonds- en assortimentscatalogi lagen het meest voor de hand, maar aangezien ze weinig actualiteitswaarde bezaten en bovendien slechts titels vermeldden, moest de boekverkoper naar andere media zoeken. Ook fonds- en assortimentslijstjes in eigen uitgaven boden wat dat aangaat te weinig soelaas. Met advertenties in kranten bleek men sneller in de publiciteit te kunnen komen, maar ook daarvan zag men de betrekkelijkheid in aangezien de annonces “natürlich nach einigen Tagen mit den Zeitschriften vergessen” werden.<sup>97</sup> Bovendien miste men de mogelijkheid bij nieuw verschenen titels enkele lovende woorden te publiceren die de verkoop moesten bevorderen. In de geleerdentijdschriften vonden de boekverkopers een oplossing voor hun marketingvraagstuk. Het bleek voor menigeen een gouden greep: het geleerdentijdschrift door en voor geleerden, die tevens tot de clientèle van de boekverkoper behoorden en uit wier midden schrijvers gerecruteerd werden die aan het fonds een succesvolle bijdrage konden leveren. Voorwaarden waren wel dat het blad geschreven werd op een onderhoudende toon en dat er een gevarieerde inhoud geboden werd. In de praktijk bleek de uitgever zelf een grote inbreng te hebben in de samenstelling van het blad.<sup>98</sup>

Uit onderzoek naar de verschillende assortimentscatalogi die Elie Luzac heeft uitgebracht, blijkt dat hij de in de *Bibliothèque Impartiale* besproken werken alle in zijn winkel op de plank had liggen. Wat dat aangaat kunnen de boekbesprekingen gezien worden als appetizers voor zijn lezers- annex klantenkring. Ook de met de jaren alsmaar uitdijende rubriek ‘Nouvelles Littéraires’, waarin de nieuwste uitgaven uit diverse West-Europese landen werden gesignaleerd, had als functie de kooplust op te wekken. Er werden zelfs complete teksten uit prospectussen in opgenomen, die hij ten behoeve van de voorintekening van zijn eigen fonds had verspreid. Zo nam hij de tekst van de brochure voor zijn *Fables choisies* van La Fontaine integraal over, vermoedelijk om de Dresdener boekverkoper Georg Conrad Walther, die hem het keurvorstelijk privilege betwistte, af te troeven.<sup>99</sup> De rubriek ‘Nouvelles Littéraires’ zou in de *Nederlandsche Letter-Courant* grote proporties aannemen, door pagina's lange lijsten nieuwe uitgaven; per aflevering kwam een nieuwe categorie ter sprake, variërend van godgeleerdheid en godsdienst tot rechtsgeleerdheid, wiskunde en wijsbegeerte.

De advertenties en verkorte assortimentslijsten van Luzac die van tijd tot tijd in de *Bibliothèque Impartiale* werden opgenomen, hadden uiteraard eveneens een grote attentiewaarde. Van andere boekverkopers verschenen geen annonces. Wel werd Luzac een enkele keer door derden verzocht een ad-

<sup>94</sup> Over het conflict met Walther: P.E. Richter, ‘Zur Vorgeschichte und Geschichte der vormals Walther'schen, jetzt Burdach'schen Hofbuchhandlung (Warnass & Lehmann) in Dresden’, in: *Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels* XX (1898), 138-140.

<sup>95</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d.8-5-1750. Cf. 11-4-1750.

<sup>96</sup> *Leydse Courant* 1750, nr 79. Met dank aan Hannie van Goinga. Daniel Aillaud was actief in de jaren 1743-1764. Gruys en De Wolf (n. 34), *Op. cit.*, 3.

<sup>97</sup> F. Nicolai, *Beschreibung einer Reise durch Deutschland* IV, 1170. Geciteerd naar: R. Wittmann, ‘Die frühen Buchhändlerzeitschriften als Spiegel des literarischen Lebens’, in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* III (1973), k. 637.

<sup>98</sup> Wittman (n. 97), *Op. cit.*, k. 632-654.

<sup>99</sup> *Bibl. Imp.* XVII (jan-feb 1758), 139. Op 1 januari 1758 had Luzac de prospectus uitgebracht: *Avertissement de Elie Luzac, Fils. Au sujet d'une édition des Fables de la Fontaine*, En six volumes in octavo. Travaillée sur la magnifique édition de Paris, in f°. Avec privilège de S.M. Le Roi de Pologne, Electeur de Saxe. Proposée par Souscription. Leide 1-1-1758. 4<sup>o</sup>, 2 pag. (UBA-BVKB BRe 2-61). Over het conflict: zie n. 94.

vertentie te plaatsen. Het betrof een weinig concurrerende personeelsadvertentie, waarbij de Amsterdamse boekverkoper Changuion als contactpersoon optrad.<sup>100</sup>

Hoewel Luzac gehouden was aan de afspraak zich niet te bemoeien met de journalistieke arbeid van Formey, probeerde hij wel invloed uit te oefenen op wat deze schreef. Duidelijk ervoer hij de contractbepalingen hieromtrent als knellend en prevaleerde het koopmanschap van de uitgever boven zijn ideeën over de vrijheid en oppartijdigheid van de journalist. Door het toelaten van andere auteurs dan Formey werd de functie van hoofdredacteur belangrijker, maar hiervoor hadden Luzac en Formey geen heldere afspraken gemaakt. Gaandeweg had Elie Luzac om praktische redenen — Formey zit nu eenmaal in het verre Berlijn en bij een tijdschrift moet je nu eenmaal accuraat kunnen handelen — de hoofdredactionele taken naar zich toe getrokken, weinig tot genoeg van Formey.

Al in hetzelfde jaar waarin het contract tussen beiden wordt gesloten, schreef Elie, mede namens zijn oom, in voorzichtige bewoordingen dat zij hun bedenkingen hadden tegen besprekingen van bepaalde boeken van zekere uitgevers. Oom en neef Luzac lijken bang in ongenade te vallen bij de Franse geestelijkheid, wat hun handel met Frankrijk enorm nadelig zou kunnen beïnvloeden. Maar, zo benadrukten ze, in beginsel wordt Formeys vrijheid niet aangetast.<sup>101</sup> Er waren ook andere restricties:

Enfin, Monsieur, comme nous en sommes responsables ici, il n'est que juste que nous prenions connaissance des extraits, & que nous excluions ceux que nous prevenons nous pouvoir attirer quelque mécontentement. Cette règle de prudence n'est pas détruit par la persuasion dans laquelle nous sommes que vous seriez bien fâché de nous l'attirer.

Un autre article, qui demande d'être touché, c'est qu'on peut nous envoyer des avertissements, & autres choses de cette nature, qui ne souffrant aucun délai. Par la règle générale de n'y mettre que ce que Vous aurez vu les moïens nous sont coupés des faire plaisir à cet égard à des Personnes qui auroient droit de s'y attendre; & même à nous-mêmes.

Nous laissons tout cela à votre considération, plus portés à applanir les difficultés qu'à les faire naître.

Ook om andere redenen wensten de uitgevers meer vrijheden voor zichzelf. Hoewel Formey bedongen had dat er in zijn teksten tittel noch jota veranderd mocht worden, trof de corrector zoveel inconsequenties en onjuistheden aan dat het noodzakelijk werd ze ter drukkerij te corrigeren. In een lange brief legden de uitgevers uit waarom het zo belangrijk was de correctie in Leiden te laten uitvoeren. Het bleek een heikele kwestie, want een week later schreven de uitgevers opnieuw een uitgebreide brief over hun rechten als uitgever, deze maal in nog diplomatieker bewoordingen dan in hun vorige brief.<sup>102</sup> En mocht Formey zelf correcties en aanvullingen op zijn kopij hebben, gelieve die tijdig door te geven omdat anders het drukproces er te veel hinder van ondervindt.<sup>103</sup>

Met de onderwerpskeuze van Formey had Elie Luzac eveneens bemoeienis. Hij gaf Formey bijvoorbeeld suggesties dat bepaalde succesvolle boeken in de *Bibliothèque Impartiale* besproken konden worden. Die besprekingen zouden wellicht een betere verkoop van het blad kunnen bewerkstelligen, was zijn redenering. Maar, zo haastte Luzac zich erbij te vermelden, Formey is vrij om te beslissen of hij wat met de tips zal doen: "Au reste je Vous laisse entièrement le Maître sur les reflexions que je Vous communique. Je veux pour moi & pour les autres une liberté qui est le plus grand des biens."<sup>104</sup> Vanuit zijn standpunt als uitgever zag Luzac verder mogelijkheden met het blad een gat in de markt te vullen. Nederlandstalige boeken worden nergens besproken, constateerde hij, en als we daarvoor iemand inhuren, zou dat een aanwinst betekenen voor de *Bibliothèque Impartiale*.<sup>105</sup> Daarnaast wenste Luzac meer variatie in het blad, nadat een aantal lezers hierop kritiek had geleverd.<sup>106</sup> Ook verlangde hij een hogere actualiteitswaarde.<sup>107</sup> Later gaf hij aan dat Formey steviger wetenschappelijk-

<sup>100</sup> *Bibl. Imp.* XVI (sept-okt 1757), 295-296.

<sup>101</sup> "D'ailleurs il se pourroit que nous ne vissions pas avec plaisir certaines pièces de certains auteurs, ou imprimées chez certains libraires, dans notre journal, pour des raisons de commerce ou autres particulières." SBPK, collectie Formey, brief Johan en Elie Luzac aan Formey s.d. [1749].

<sup>102</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Johan en Elie Luzac aan Formey d.d. 26-2-1750 en 6-4-1750.

<sup>103</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 28-8-1750 en 15-9-1750.

<sup>104</sup> KBJ, collectie Varnhagen von Ense, brief Elie Luzac aan Formey d.d. maart 1750. Cf. SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 26-1-1750, 1-10-1750, 27-10-1750, 8-1-1751, 29-6-1756, 12-9-1756.

<sup>105</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. augustus 1750 en 27-10-1750.

<sup>106</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 30-12-1751.

<sup>107</sup> SBPK, collectie Formey, brief Johan en Elie Luzac aan Formey d.d. 26-2-1750.

ke artikelen moest leveren, daar hun tijdschrift niet vergeleken mocht worden met de *Journal des Savants*, waarin besprekingen van lichtere aard waren opgenomen.<sup>108</sup>

Gaandeweg werd de toonzetting in de brieven van Elie Luzac zakelijker. Schreef hij aanvankelijk ook over privé-aangelegenheden en wisselde hij van gedachten over allerhande filosofische kwesties, later werd hij kortaf en volstond hij met briefjes waarin hij Formey eraan herinnerde dat het hoog tijd was kopij toe te sturen.<sup>109</sup> Had Luzac het te druk om zijn succesauteur wat langer te woord te staan? Eind 1751 was zijn vrouw in het kraambed gestorven, waarna hij — tot zijn huwelijk met zijn tweede vrouw, Maria Massuet, in 1763 — er alleen voor stond zijn huishoudelijk personeel aan te sturen. In 1753 was hij een boekhandel in Göttingen begonnen en reeds drie jaar later was hij in een conflict verwickeld geraakt met de geleerdenwereld daar ter plaatse, wat hem decennia lang de nodige kopzorgen gekost moet hebben. Wat beslist een rol gespeeld heeft in de relatie tussen auteur en uitgever, was de pressie die Luzac op Formey uitoefende om het blad niet meer in z'n eentje vol te schrijven. Het begon al bij de eerste aflevering, waar Luzac eigenmachtig de titel *Consilium de edenda Abulfedae Historia Arabica* (1749) uit zijn fonds had toegevoegd aan de rubriek 'Nouvelles Littéraires' achterin het blad.<sup>110</sup> Ook van derden kreeg hij het aanbod bijdragen aan deze rubriek te leveren, waarin hij in afwachting van Formeys reactie voorlopig had toegestemd.<sup>111</sup> Zelf nam hij ook het initiatief in het benaderen van andere medewerkers, getuige zijn brief aan de Göttinger hoogleraar Johann David Michaelis die hij in de *Bibliothèque Impartiale* een gunstige pers beloofde wegens diens bijdrage aan de *Commentarii Societatis Regiae Gottingensis*.<sup>112</sup>

De concurrentie voor Formey als enige auteur van de *Bibliothèque Impartiale* bleef echter niet beperkt tot de 'Nouvelles Littéraires'. Bepaald niet tot genoegen van de laatste wenste Luzac ook boekbesprekingen van anderen op te nemen. Daartoe moesten er wijzigingen aangebracht worden in het auteurscontract met Formey. Afsproken werd dat Luzac per aflevering gemiddeld maximaal vijf van de tien vel mocht gebruiken voor teksten van anderen en dat er uiterlijk 1 juli van het daaropvolgende jaar f 7:- per vel werd uitbetaald.<sup>113</sup> Kennelijk ervoer Formey het nieuwe contract als een wurgcontract en voelde hij zich in zijn waarde als vrij auteur aangetast. Al eerder had hij gedreigd het bijltje erbij neer te zullen gooien, zeker als de verkoop zo stagneerde, maar nu klaagde hij over zijn geringe inbreng in de *Bibliothèque Impartiale*. Ook de afspraken over het honorarium stemden hem niet meer tot tevredenheid.<sup>114</sup> Het contract werd derhalve gewijzigd, in het voordeel van beide betrokkenen: het tijdstip van uitbetalen werd min of meer afhankelijk gesteld van de financiële situatie van Luzac en het honorarium werd verhoogd naar f 8:- per vel.<sup>115</sup> Maar nog bleef Formey ontevreden. Zo ontevreden zelfs dat Luzac wederom gedwongen werd zich te verdedigen door hem erop te wijzen dat het succes van geleerdentijdschriften voornamelijk te danken was aan de verscheidenheid aan experts die eraan meewerkten: "N'est il donc pas naturel que je cherche & que j'emploie pour les différentes classes des Sciences des plumes différentes: & cela ne doit-il pas contribuer au bien du Journal." Met andere woorden: Formey moest z'n mond houden zolang hij niet wilde dat er bijdragen van anderen in kwamen.<sup>116</sup>

## Mislukt

De *Bibliothèque Impartiale* is ondanks haar achtjarig bestaan te beschouwen als een mislukte onderneming. Luzac is er niet in geslaagd de oplagecijfers te verhogen tot het niveau van de succesvolle geleerdentijdschriften *Bibliothèque Raisonnée* en *Bibliothèque Britannique*, en dus de *Bibliothèque Impartiale* winstgevend te maken. Het is gissen naar de oorzaken hiervan. Vermoedelijk lag het aan

<sup>108</sup> KBJ, collectie Varnhagen von Ense, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 11-10-1757. Over de *Journal des Savants* (1665-1792): Sgard (n. 5), *Op. cit.*, in voce.

<sup>109</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 11-6-1750, 16-6-1750, 1-2-1751, s.d. [1751], 16-6-1753, 10-7-1753, 16-10-1753, 28-1-1754, 5-3-1754, 16-5-1754, 18-2-1755, 13-6-1755, 13-10-1755, 20-10-1755, 23-11-1755, 12-1-1756, 7-9-1756, 2-5-1758, 20-5-1758. SBPK, collectie Darmstaedter 2h\* 1751-f5, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 12-12-1758.

<sup>110</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 26-1-1750.

<sup>111</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 7-11-1750.

<sup>112</sup> Göttingen, Akademie der Wissenschaften, Archiv Scient 14, 1, nr 9, 10, 11, brieven Elie Luzac aan Michaelis d.d. 30-10-1753, 14-11-1753 en 17-11-1753.

<sup>113</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 26-4-1751, 15-5-1751, 8-4-1755, 13-6-1755.

<sup>114</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 27-10-1750, 15-5-1751, 10-5-1754, 26-3-1755.

<sup>115</sup> SBPK, collectie Formey, brieven Elie Luzac aan Formey d.d. 15-5-1751, 4-1-[1753], 4-1-1753, 4-1-1754, 23-3-1755, 12-1-1756.

<sup>116</sup> SBPK, collectie Formey, brief Elie Luzac aan Formey d.d. 8-4-1755.



de opzet van het blad als zodanig. Het concept 'bibliotheek', zoals dat al vijftig jaar in de Franstalige geleerdenpers werd gehanteerd, begon verouderd te raken in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het publiek ging andere eisen stellen en richtte zijn belangstelling op andere boeken dan de wetenschappelijke die in de *Bibliothèque Impartiale* besproken werden. Het moet gevarieerder, minder opgeklapt, luidde niet voor niets de kritiek. Mogelijk tekent zich hier reeds de verschuiving in koop- en leesgedrag van het lezerspubliek af: het gaf steeds meer de voorkeur aan fictie (romans) en populair-wetenschappelijke non-fictie (reisverhalen, geschiedwerken en levensbeschrijvingen).<sup>117</sup> Bovendien was er in het midden van de achttiende eeuw in de Nederlanden, Duitsland en Engeland sprake van een groeiende interesse in publicaties in de landstaal, wat de verkoop van Franstalige werken deed stagneren. Ook de internationale boekhandel vanuit de Republiek was reeds in die periode op z'n retour, hetgeen met name op de productie van Franstalige werken voor de Franse en Duitse markt zijn repercussies had. In Frankrijk hadden de toenemende liberalisering en de versoepeling van censuurmaatregelen gunstige invloed op de binnenlandse boekproductie, terwijl in Duitsland de boekhandel na de Dertigjarige Oorlog in de zeventiende en de Zevenjarige Oorlog in de achttiende eeuw, die de samenleving en de economie volledig hadden ontwricht, eindelijk het niveau had bereikt waarop men zich als een gelijkwaardige concurrent van de Hollanders kon opstellen. De teneergang van de Franse — internationale — boekhandel in de Nederlanden was voor Elie Luzac in 1781 aanleiding om een beschouwing te geven van de situatie waarin de contemporaine boekhandel zich bevond. Ook hij concludeerde dat de boekhandel "welk het vertier der latijnsche en fransche werken ter onderwerpe heeft [...] inderdaad van meer gewicht [is] geweest" en dat die "tegenwoordig bijna niets meer te be- duiden." Echter: alles wijst erop dat de 'Hollandse' boekhandel geenszins in verval was geraakt maar integendeel in de loop van de achttiende eeuw sterk in opkomst was.<sup>118</sup>

Verschillende malen heeft Luzac Formey erop gewezen dat er voor Nederlandstalige producties meer toekomst was en dat daaraan meer aandacht besteed moest worden. Daarbij zal hij met een scheef oog gekeken hebben naar een populair blad als de *Boekzael der geleerde wereldt* (1716-1811). Dit was de reden waarom hij direct na het beëindigen van de *Bibliothèque Impartiale* met de *Nederlandsche Letter-Courant* begon. Zonder Formey dit keer, want het achtjarige avontuur had hem wel geleerd dat je als uitgever maar beter het heft in eigen handen kon houden: het bespaarde op het auteurshonorarium en er waren geen moeizame discussies meer te verwachten over de inhoud van het blad en eventuele andere medewerkers.

In de *Nederlandsche Letter-Courant* vond Luzac de formule waarnaar hij in de *Bibliothèque Impartiale* op zoek was. In beide bladen richtte Luzac zich op een niche in de markt door zich te concentreren op dissertaties, bloemlezingen, brieven en dergelijk klein werk. Het zijn juist deze geschriften waarin de nieuwste ontwikkelingen in de wetenschap uit de doeken worden gedaan, geschriften van de nieuwe generatie geleerden die vaak over meer talent beschikken dan de leden van de gevestigde academies van wetenschappen, die tegenwoordig al in de kleinste dorpen worden opgericht, zo betoogde hij.<sup>119</sup> Maar wanneer de *Nederlandsche Letter-Courant* vergeleken wordt met de *Bibliothèque Impartiale*, is de eerste meer een boekhandelstijdschrift en de tweede toch meer een geleerdentijdschrift. Juist omdat Luzac de *Bibliothèque Impartiale* ook als boekhandelstijdschrift wenste te gebruiken, zonder dit expliciet aan de orde te stellen, kwam hij in conflict met Formey, die nietsvermoedend bleef vasthouden aan zijn autonomie als schrijver van een geleerdentijdschrift. Het is niet werkelijk uitgelopen op een botsing tussen beiden, al heeft de hartelijke relatie van weleer in 1758 plaatsgemaakt voor een

<sup>117</sup> J.J. Kloek, 'De lezer als burger. Het literaire publiek in de achttiende eeuw', in: *De achttiende eeuw* 26 (1994) 2, 180.

<sup>118</sup> Elias Luzac, *Hollands Rijkdom, behelzende den oorsprong van den koophandel en van de magt van dezen staat; de toeneemende vermeerdering van deszelfs koophandel en scheepvaart; de oorzaken, welke tot derzelver aanwas medegewerkt hebben; die, welke tegenwoordig tot derzelver verval strekken; mitsgaders d middelen, welke dezelve wederom zouden kunnen opbeuren, en tot hunnen voorigen bloei brengen* (Leiden, Luzac en Van Damme, 1781) II, 329. Zie over de opkomst in de Republiek van de Nederlandse boekhandel ten nade van de Franse: hoofdstuk 2 van het in 2000 te verschijnen proefschrift van Arianne Baggerman over het Dordtse boekverkoopshuis Blussé; J.J. Kloek, '1 januari 1790: A.B. Saakes start de Lijst van nieuw uitgekomen boeken. De modernisering van het boekbedrijf', in: M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a., red.: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen, 1993) 389-391; J.D. Popkin, 'Print culture in the Netherlands on the eve of the Revolution', in: M.C. Jacob e.a., red., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution* (Ithaca/Londen, 1992) 282.

<sup>119</sup> *Bibl. Imp.* I (jan-feb 1750), 3v, 5r. Cf. "Oratien, Programmata, Dissertatien, en diergelyke vruchten van 't menschelyk verstand [...], kleine stukjes, welke of onbekend blyven of buiten geheugen raaken, en echter dikwerf van meerder gewicht zyn dan zwaare boekdeelen." *Nederlandsche Letter-Courant*, IX (4-1-1764).

koelere, zakelijker verhouding. Na zo'n tien jaar lang een aanzienlijke reeks titels van Formey op de markt te hebben gebracht zou Luzac na die datum nog slechts één werk van hem uitgeven.<sup>120</sup>

Achteraf gezien had de Leidse boekverkoper Elie Luzac niet aan de *Bibliothèque Impartiale* moeten beginnen. De ruzie over de bedrijfsvoering met zijn oom Johan Luzac, met wie hij deze onderneming op touw had gezet, en het voortdurende gebakkelei met Formey over diens honorarium en zijn autonomie als journalist hebben Elie Luzac heel wat hoofdbrekens bezorgd. Maar de tegenvallende verkoopcijfers hebben hem uiteindelijk doen besluiten er een punt achter te zetten en te zoeken naar een andere mogelijkheid om met zijn klanten te communiceren. Na acht jaar was de *Bibliothèque Impartiale* een achterhaald concept gebleken. 🍏

---

<sup>120</sup> Het betreft: *Principes de morale, déduits de l'usage des facultés de l'Entendement humain* (Leiden, Elie Luzac, 1762-1765).